

свидетельствует об их переходе из крайней периферии в ядро синтаксической системы современного украинского языка. Определены факторы доминантного положения этих конструкций в современном научном языке.

Ключевые слова: пассивная конструкция, активная конструкция, глаголы на -ся, предикативные формы на -но, -то, пассивные причастия на -ний, -тий, языковой фактор, внеязыковой фактор, синтаксическая синонимия, трансформационная связь.

O. Lavrinets

THE STATUS OF VERB CONSTRUCTIONS WITH -СЯ IN THE MODERN UKRAINIAN SCIENTIFIC LANGUAGE

The article observes the problem of the status of verb constructions with -ся, the active usage of which in the texts of scientific style affirms their transformation from the outside periphery to the main body of syntax system of the modern Ukrainian language. The factors of the dominant state of these constructions in the modern scientific Ukrainian language are clarified.

Keywords: passive construction, active construction, verbs with -ся, predicative forms with -но, -то, passive participles with -ний, -тий, language factor, outlanguage factor, syntactic synonymy, transformational relation.

УДК 81'161.2'366.5

Симонова К. С.

ТРАНСПОЗИЦІЯ ГРАМЕМ ЧАСУ І СПОСОБУ В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

У статті проаналізовано транспозицію грамам двох визначальних морфологічних категорій дієслова – часу і способу, – що найповніше представляють його в граматичній системі мови. Звернено увагу на стилістичний аспект використання вторинних значень і функцій аналізованих грамам.

Ключові слова: дієслово, морфологічна категорія, категорія часу, категорія способу, грамема, транспозиція.

Між одиницями лексико-граматичної системи мови, у якій вирізняють частини мови як основні морфологічні слова-конструкції і властиві їм морфологічні (ширше – граматичні) категорії, існують закономірні зв'язки і відношення, що виявляються у функціональних взаємопереходах на рівні синтаксичних, морфологічних і семантичних ознак. Ці взаємопереходи у лінгвістиці позначають терміном транспозиція [12, с. 692]. До наукового обігу поняття транспозиції ввів швейцарський мовознавець Ш. Баллі [1]. Надаючи важливого значення транспозиційним процесам у функціонуванні мовних

одиниць, Ш. Баллі зазначав: «Замкнуті у своїх категоріях знаки були б досить обмеженим джерелом засобів для задоволення потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним змінам думка звільняється, а висловлення збагачується і набуває різних відтінків» [1, с. 143]. Учений обґрунтував теоретичні засади транспозиції як важливого мовного процесу. Згодом детально описав різновиди транспозиції під назвою **трансляція** французький учений Л. Теньєр [11].

В українському мовознавстві вперше шляхи науково-теоретичного осмислення процесу функціональної взаємодії окремих класів слів і властивих їм морфологічних категорій і форм накреслив ще О. Потебня [8], тим самим заклавши підвалини майбутньої функційно-категорійної граматики, теоретичні засади якої обґрунтував і розвинув як новий лінгвістичний напрям у вивченні граматичної системи мови в сучасному українському мовознавстві І. Вихованець [2; 3].

Вважаючи транспозицію свідченням «життєздатності, постійних змін і перетворень та розвитку всієї мовної системи» [8, с. 82], вчені відзначають, що завдяки наявності в мові перехідних явищ мовна система, не лише не руйнується, а, навпаки, ще більше «зміцнюється й урівноважується»; без них вона «застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою» [9, с. 27–28].

У морфології явище транспозиції в основному пов'язують зі зміною частиномовної належності слова, що виникає «під впливом функціональних потреб» [3, с. 26] та визначають як «використання однієї мовної форми у функції іншої» [12, с. 692–693].

В академічній граматиці української мови «Теоретична морфологія української мови» (автори І. Вихованець, К. Городенська, К., 2004), з погляду функційно-категорійної теорії представлено не лише нову порівняно з традиційною інтерпретацію частин мови і морфологічних категорій, а й широко висвітлено транспозиційний потенціал граем, що є складниками окремих морфологічних категорій, схарактеризовано повний і неповний ступені транспозиції мовних одиниць (синтаксичний, морфологічний і семантичний) та з'ясовано передумови транспозиції. Зокрема, якщо слово переміщується в нетипову для нього синтаксичну позицію, у такому разі йдеться про синтаксичний ступінь транспозиції. Цей ступінь вважають початковим для наступних двох – морфологічного і семантичного, особливістю яких є набуття словом морфологічного закріплення в певній частині мови та семантичного завершення як наслідку зміни його синтаксичної позиції в структурі речення [3, с. 26–28]. Однак явище транспозиції поширюється не лише на частини мови як основні морфологічні одиниці-конструкції, а й на семантико-функціональне переміщення окремих граем у межах морфологічних категорій, властивих тій чи тій частині мови. Найвиразніше таке переміщення спостерігаємо у двох

центральної частини мови – іменнику і дієслові, – що мотивовано їхньою семантико-граматичною значущістю в структурі речення, наявністю найбільшої кількості незалежних морфологічних категорій і парадигм, а це дало вченим підстави навіть вирізнити типологічну ознаку української мови як мови дієслівно-іменникового типу [4, с. 3–10].

Саме в межах цих двох центральних частин мови виразно простежується явище транспозиції грамем належних їм визначальних категорій – відмінка (в іменнику) і часу та способу (у дієслові), що вживаються в невластивій сфері. У цьому плані досить показовою виступає система відмінків, у якій засвідчено семантико-граматичне і формально-граматичне переміщення одних відмінкових форм (грамем) в інші не лише в межах власне відмінкової сфери, а й у позавідмінкову (міжчастиномовну) сферу [6, с. 45–57; 3, с. 82–85].

У нашій студії зосереджено увагу на транспозиції грамем двох взаємопов'язаних дієслівних категорій – часу і способу, – що найповніше представляють дієслово в граматичній структурі речення як найважливіші виразники основної його ознаки – процесуальності і предикативності.

Категорію часу в сучасній українській літературній мові, як відомо, представлено трьома граматичними формами (грамемами) – теперішнього, минулого і майбутнього часу, які передають часову послідовність дій, процесів, станів, що відбуваються, відбувались або будуть відбуватися в об'єктивній дійсності щодо моменту мовлення [3, с. 250]. При цьому важливо наголосити на тому, що традиційно словозмінну категорію часу визначають як відношення дії, процесу чи стану до моменту мовлення [9, с. 369; 10, с. 377]. Однак із часовим орієнтиром певні дії, процеси і стани співвідносять мовець, і поза мовцем вони не є реальними. А тому в новітніх дослідженнях, у яких основну увагу звернено на семантико-функціональне призначення мовних одиниць, семантичний зміст категорії часу визначено як «відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення» [3, с. 250; див. також: 5, с. 39–42]. Виходячи з цього положення, кожна часова форма наділена відповідною категорійною семантикою, зокрема: грамема **теперішнього часу** означає дії, процеси, стани, які реально відбуваються одночасно з моментом повідомлення мовцем про них; грамема **минулого часу** означає дії, процеси, стани, що реально відбулися чи відбувались до моменту мовлення; грамема **майбутнього часу** переносить дії, процеси, стани в часовий план після повідомлення про них і які можуть відбутися чи не відбутися лише з погляду мовця, а отже, є ірреальними. Це дало підстави І. Вихованцю виокремити в граемі майбутнього часу сему реальності, за якою вона входить до категорії часу, і сему ірреальності, за якою вона входить до категорії способу [2, с. 95]. Семантична подвійність грамеми майбутнього часу спричинила навіть

кваліфікацію майбутнього часу як категорію способу [7, с. 143], однак в українській граматичній традиції майбутній час розглядають як одну із граем дієслівної категорії часу.

Окрім своєї категорійної семантики, кожна граема часу в конкретній мовленнєвій ситуації може виражати семантику інших граем цієї категорії, де виразно простежується опозиція плану комунікації і плану інформації [3, с. 255]. При цьому спостерігаємо семантичну і функціональну неспіввідносність форми вираження часового орієнтира і його змісту з моментом мовлення.

Транспозиційний потенціал у граем часу неоднаковий, що зумовлено не лише сукупністю часових різновидів у межах тієї чи тієї граеми, а й їхньою внутрішньою рухливістю [Там само]. У цьому плані найвиразніше простежуємо рухливість і семантичні зрушення транспозиційного характеру в граемі теперішнього часу. Наведемо такий приклад. Чи йдеться про теперішній час у цих рядках?

– *Я люблю вечірні вулиці великого міста... Коли серце тисне солодке передчуття невідомого і за кожним рогом чекаєш на чудо, заглядаєш у кожні очі, коли, наче квіти в золоті води, кожне слово падає в твою душу* (В. Сосюра). У цьому контексті різні особово-часові дієслівні форми, представлені граемою теперішнього часу (*люблю, тисне, чекаєш, заглядаєш, падає*), насправді передають позачасову семантику, оскільки не обмежуються лише вказівкою на перебіг дій і стану, що збігаються з моментом мовлення, а навпаки, поширюються і на дії та стан, що відбувалися чи відбуватимуться після повідомлення про них. Пор. ще: *Крик Прометей лунає безліч віків скрізь по світі, він заглушає собою потужні громи олімпійські* (Леся Українка). Форми теперішнього часу зі значенням позачасовості створюють нейтральний колорит викладу повідомлюваного, не прив'язаного до моменту мовлення. Позачасову семантику граеми теперішнього часу найчастіше можна спостерігати в художньому, публіцистичному і в розмовному стилях, хоч нерідко її можна виявити і в науковому стилі, особливо в наукових визначеннях: *Крім брутальних заборон, репресій, вилучення творів, існує ще й такий тип заблокування генія – це коли тоталітарна держава привласнює його собі, бере на озброєння своєї ідеології* (Л. Костенко); *Кожна стаття «Української малої енциклопедії» Євгена Онацького являє собою ґрунтовний трактат, з якого читач черпає не тільки відповідні знання, а й одухотворюється високими ідеалами та патріотизмом автора* (М. Яцимірська); *Артерії – судини, які несуть кров до всіх органів і тканин тіла* (З енциклопедії).

Водночас грамемою теперішнього часу може бути передана дія, що відбувалася до моменту мовлення, у результаті чого також спостерігаємо невідповідність форми і змісту: *Згадалось мені, як тихого весняного вечора сиджу, було, я в своїй самотній хатинці на хуторі, серед степів харківських, та згадую свою рідну Волинь і шлю до неї свої думки сумні* (Леся Українка). Таке переосмислення грамем часу, джерелом якого є передусім усне розмовне мовлення, є продуктивним стилістично-зображувальним прийомом у художніх текстах, особливо в емоційних розповідях про несподівані випадки протікання дій чи насичені пригодами події: *Пішов я з рушницею в ліс, може, думаю, де зайця підстрелю. Вийшов на личакову поляну – зирк! – а передо мною... стоять дві [кози] й дивляться на мене* (О. Вишня). У план минулого грамему теперішнього часу переносить її поєднання з дієсловами у формі минулого часу та з модальними частками *було, бувало*, що вказують на достовірність повторюваних дій, процесів у спогадах мовця про минуле. Наприклад: *Бувало... батько діда просить, щоб той розказав про Коліївщину* (Т. Шевченко); *Було, роблю що, чи гуляю, чи Богу молюся, усе думаю про його* (Т. Шевченко); *Як муха в окропі, бувало, вертишся цілий день* (Панас Мирний); *І серце, хоч і звикле до блукання, до чужини, до вічного змагання, чогось, бувало, плаче, в тій порі, немов дитина* (Леся Українка). Використання грамем теперішнього часу в значенні минулого служить своєрідним засобом наблизити читача або слухача до подій, що відбувалися в минулому. Уживання форм теперішнього часу в значенні форм минулого часу в науковій літературі кваліфікують як теперішній історичний час, особливістю функціонування якого є створення так званого ефекту присутності, актуалізації й унаочнення подій минулого.

Позачасову семантику, передавану грамемою теперішнього часу, спостерігаємо також в описах природи з метою створення ефекту присутності самого мовця в момент мовлення: *Дивлюсь – аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко); *Стою біля дверей... і дихає сосною квиління вітрове про весні юних днів* (В. Сосюра); *Ліс чимдалі густішає... де-не-де трусить листом боязка осика* (І. Сенченко); *Жовкнуть поля, жухнуть стени. Слід білокрів'я куди не ступи* (В. Житник).

Вторинне значення грамеми теперішнього часу посилюється її вживанням у формі другої особи, у результаті чого створюється атмосфера довірливості, співучасті читача чи слухача в подіях, а висловлення в цілому набуває узагальненого характеру завдяки паралельно вживаним формам минулого і майбутнього часу: *Ідеш і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями, і не тільки годує й ростить, а й прийме* колось до свого матернього лона, як *прийняла прадідів твоїх і діда під яблунею* (О. Довженко).

Значення минулого часу грамема теперішнього часу може набувати також завдяки поєднанню з прислівниками – часовими актуалізаторами (*вчора, торік*): *Учора сиджу і розмірковую, як уникнути непорозумінь з другом* (І. Кривенко); *Потім сядеш і працюєш на папері олівцем* (П. Тичина). Інші прислівникові актуалізатори (*завтра, за тиждень, за півгодини, днями*) переводять грамему теперішнього часу в план майбутнього: *Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, поки тобі не допоможуть* зліва (Ю. Яновський); *Днями виходить нова збірка поезій моєї подруги*; *Завтра їду до Львова*; *За тиждень розпочинаються канікули у школярів* тощо.

У спогадах про минуле, у якому засвідчено раптовість дії або її повторюваність, для досягнення емоційно-експресивного ефекту нерідко виступає грамема майбутнього часу в значенні минулого: *То стара жінка прийде, розважить, то дівчата набіжать, нащобечуть* (Марко Вовчок); *Сплюне іноді котрий [чоловік] та вилається* (І. Микитенко); *Один із парубків вискочить із товпи, поцілує яку дівку й знову поринає* (Г. Хоткевич); *Зрідка в лісі трісне суха галузка, зашерехтить чиясь хода і зразу затихне* (М. Стельмах).

Особливо яскравий стилістичний ефект досягається поєднанням в одній конструкції кількох значенневих часових площин, виражених грамемами теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Минаю я, було, долини, й гори, і моря гучного непевнії простори, чужі краї обступлять навкруги, захопить ніч* (Леся Українка); *Я похитнувся, мов підтятий, а думка робить своє, спогади пливуть, обурення росте зі споду* (П. Грабовський). Емоційно-експресивного насичення конструкції надає поєднання грамеми майбутнього часу з часткою *як*: *Стою, дримаю! Коли воно щось ніби як шелесне очеретом та як хрюкне, та я як підстрибну!* (О. Вишня); *Пішов, забравсь у ліс та як заплаче* (П. Тичина). Зазначені конструкції завдяки поєднанню різних часових планів надають висловленню жвавості, виразності в розгортанні подій, свідком яких є чи був мовець, та водночас мовець намагається передати свій душевний стан, свідком яких хоче долучити читача або слухача. Такі конструкції, у яких одні часові грамеми виражають семантику своїх суміжних часових форм, здебільшого характерні розмовному стилю, звідки активно проникають до художнього та публіцистичного стилів. Іншим функціональним стилям української мови такі конструкції не властиві.

Транспозиція грамеми минулого часу в значення інших грамеми часу трапляється досить обмежено. Наприклад, у значенні тривалого теперішнього часу: *Сад шепотів пошерхлими губами якісь прощальні золоті слова* (Л. Костенко). Це пояснюється тим, що грамема минулого часу у формі

недоконаного виду виражає лише свою часову семантику, і тільки у формі доконаного виду може вживатися в значенні грамеми майбутнього часу [3, с. 256]. У такому разі це значення доповнюється супровідним модальним значенням упевненості, достовірності, категоричності й неминучості реалізації певної дії чи процесу, що властиве формам майбутнього часу: *Я пішов, раптом втрутився Галат, устаючи з місця* (Ю. Яновський). Пор. ще: *Чекаю я вас ще півгодини, а далі я пішла* (В. Мелешко); *Ну так ми погнали корів на пасовисько, а ви тут хазяйнуйте* (Н. Горик). Позачасове узагальнене значення грамеми категорії часу мають у приказках і прислів'ях: *Серцю не розкажеш; Люди зведуть і розведуть; Яке їхало, таке здибало; Усе тече, все змінюється; Як дбаєш, так і маєш* тощо.

Порівняно з грамемами часу грамеми категорії способу виявляють транспозиційні можливості менше. Традиційно в категорії способу, як відомо, виокремлюють три грамеми – дійсного, умовного і наказового способів. У новітніх дослідженнях переглянуто концепцію категорії способу і вилучено з її грамемного складу грамему дійсного способу як таку, форми якої збігаються з грамемами категорії часу, а отже, грамема дійсного способу не має свого вираження, воно властиве лише грамемам умовного і наказового способів та їхнім контамінованим формам – грамемам спонукального і бажального способів [3, с. 256–257]. Тож, розглядаючи транспозицію градем категорії способу, ми не беремо до уваги дійсний спосіб.

У мовленнєвих контекстах дієслівні способові форми нерідко втрачають свої первинні категорійні функції і набувають вторинних часових і способових функцій. Як засвідчує ілюстративний матеріал і дані досліджень, активнішими у транспозиційних переходах є форми наказового способу [Там само, с. 263]. В основному вони проникають до сфери умовного способу: *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л. Костенко); *Подумай зайчик про зиму влітку – замовив би чобітки, не мерзли б ніжки в холоди* (М. Стельмах); *Та зустрінься ти мені ну хоч у кінці серпня! Та ми б обов'язково щось придумали* (В. Козаченко); *У дні великого походу праціою сумлінно для народу, То будеш всюди на посту* (Т. Масенко); *Дай людині чіткі орієнтири, вона ніколи не схибила б* (О. Довженко); *Прийди Тарас вчасно, все було б добре* (П. Косенко); *Постав лікар правдивий діагноз, хворого вчасно можна було вилікувати* (Г. Хоткевич). Проникаючи в значеннєву сферу умовного способу, грамема наказового способу нейтралізує властиві їй значення апеляції, прохання, спонукальності та набуває додаткових відтінків значення, властивих умовному способові, зокрема гіпотетичності, бажаності, безперечної зумовленості дії за певних обставин тощо. Водночас грамема наказового способу функціонально може транспонуватися в грамеми теперішнього і минулого часу, хоч

граматично, як відомо, наказовому й умовному способам категорія часу не властива, оскільки вони виражають позачасове значення: *Вони розважаються, кепкують з мене, а ти **терпи та мучся*** (А. Хижняк); *Усі відпочивають, а ти **працюй...*** *А тут **сиди, очищями моргай*** (Л. Глібов). Такі конструкції передають душевний стан мовця, його безпорадність, нарікання і безвихідь, що характерне переважно для розмовного мовлення. Традиційно вважають, що це вторинне вживання форм наказового способу у функції дійсного способу [10, с. 377]. Для вираження несподіваності, раптовості дії у вторинному значенні широко використовують у розмовному мовленні сполуку **візьми та й** у поєднанні з грамею наказового способу в 2-ій особі однини: *А хтось **візьми та й пусти** чутку, що то я написав того вірша* (М. Стельмах); *Про це він наодинці **візьми та й ляпни братові*** (М. Стельмах). У подібних випадках грамема наказового способу набуває значення дієслів минулого часу.

Грамема умовного способу в окремих випадках уживання може набувати семантичних ознак граем спонукального способу: *А якщо Вовкулака такий розумний. Хай **би водив** за собою рискаля* (В. Шкляр); *О, і ви вже встали? Чого так рано? **Полежали б** ще* (І. Тобілевич). Для умовного способу нетиповими є транспозиційні часові значення. В основному вживання форм умовного способу у значенні теперішнього часу спостерігаємо в конструкціях, у яких висловлюється прохання, пропозиція чи порада. Пор.: *Дитині **хтілось би** побавитися з котом* (М. Коцюбинський) – *Дитина **хоче** побавитися з котом;* *Я **просила б** вас не запізнюватися* – *Я **прошу** вас не запізнюватися;* *Я **рекомендувала б** вам прочитати цю книжку* – *Я **рекомендую** вам прочитати цю книжку.*

Отже, дослідження транспозиції дієслівних граем часу і способу крізь призму семантико-граматичних і формально-граматичних аспектів розширює уявлення про сутність і діапазон виражальних морфологічних засобів. Стилїстично осмислене використання вторинних значень аналізованих дієслівних граем допомагає досягти естетичних, виразових якостей мовного контексту, що пояснюється складним і багатокомпонентним сплетінням паралельних форм у конкретних випадках уживання переважно в розмовному, художньому і публіцистичному стилях сучасної української літературної мови.

Список літератури

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / І. Вихованець // Укр. мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.

4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.
6. Костусяк Н. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови / Н. Костусяк // Укр. мова. – 2013. – № 4. – С. 45–57.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Изд-во иност. лит., 1962. – 456 с.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1 / 2. – 536 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
10. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 3-є вид., доповнене. – К. : Вища шк, 2002. – 439 с.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
12. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.] – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Е. С. Симонова

ТРАНСПОЗИЦІЯ ГРАММЕМ ВРЕМЕНИ И НАКЛОНЕНИЯ В СТРУКТУРЕ УКРАИНСКОГО ГЛАГОЛА

В статье проанализировано транспозицию граммем двух определяющих морфологических категорий глагола – времени и наклонения, – которые наиболее полно представляют его в грамматической системе языка. Обращено внимание на стилистический аспект использования вторичных значений и функций анализированных граммем.

Ключевые слова: глагол, морфологическая категория, категория времени, категория наклонения, граммема, транспозиция.

К. Symonova

TRANSPPOSITION OF TENSE AND ASPECT GRAMMEMES IN THE STRUCTURE OF VERB IN UKRAINIAN

The major task of this article is to analyse transposition of grammemes of two determinative morphological categories of Tense and Aspect amply represented in grammatical structure of the language. We will focus on stylistic aspect of secondary meaning use and functions of the grammemes analysed.

Keywords: verb, morphological category of tense, category of aspect, grammeme, transposition.